

जळगाव जिल्ह्यातील मध्यान्ह भोजन योजनेचे अध्ययन

प्रा. बी. एस. भालेराव

अर्थशास्त्र विभाग, सौ. र. ना. देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगांव, जि. जळगांव

प्रस्तावना : प्राथमिक शिक्षण हे सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचा पाया असल्याने त्याचा मुलभूत हक्कांमध्ये समावेश केला आहे. भारतामध्ये वाढत्या वयाच्या मुलांमध्ये कुपोषणाची समस्या आढळते. याचा परिणाम प्राथमिक शिक्षणावर होत असून भारत सरकारचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात अडथळे येऊ लागल्याने भारत सरकारने संबंधित मुलांची उपासमार थांबविण्यासाठी व शाळेतील मुलांची उपस्थिती वाढविण्यासाठी जाहीर केलेली शालेय पोषण आहार योजना महाराष्ट्र राज्यात शालेय शिक्षण विभागाने दि. २२ नोव्हें. १९९५ रोजी शालेय पोषण आहार योजना इयत्ता १ली ते ५वी साठी टप्पाटप्प्याने सुरु केली आहे. तसेच दि. ८ ऑक्टो. २००८ रोजी इयत्ता ६वी ते ८वी साठीही लागू करण्यात आली. शालेय पोषण आहार योजनेत अंमलबजावणी करणाऱ्या संबंधित घटकांमध्ये सर्वात महत्त्वाचा घटक हा मुख्याध्यापक आहे.

भारतातील तामीळनाडू हे प्रथम राज्य आहे. ज्याने मध्यान्ह भोजन योजना सर्वप्रथम सुरु केली. विशेषतः तामीळनाडूचे मुख्यमंत्री थीरु.के. कामराज यांनी अधिकारी, सांसद, पत्रकार यांचा रोष पत्करून ही योजना सुरु ठेवली. नंतरच्या काळात ही योजना लोकप्रिय झाली. १९२८ मध्ये केशव अँकेडमी कोलकाता यांनी मध्यान्ह भोजन योजनेमध्ये मुलांना जेवणाचा डबा आवश्यक केला. त्याचे चार आने प्रतीमहिना घेण्यात येत होते. शाळेतील जेवण कार्यक्रम (School lunch program) केरळमध्ये १९४१ मध्ये सुरु करण्यात आला. १९४२ मध्ये बॉम्बे (मुंबई) मध्ये ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली. UNICEF ने ६ ते १३ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना दुध पावडर मोफत पुरविण्यात आले. १९४६ मध्ये बँगलोर शहरात शिजवलेला भात व दही पुरविण्याची योजना सुरु करण्यात आली. १९५३ मध्ये उत्तरप्रदेश सरकारने अशाच प्रकारची योजना सुरु केली. ज्यामध्ये शिजवलेले अन्न, शॉगदाने, शिजवलेला भात, बटाटे किंवा मौसमी फळ इत्यादी देण्याचे ठरविण्यात आले. गुजरात राज्यामध्ये १९८४ मध्ये मध्यान्ह भोजन योजना सुरु करण्यात आली. ऑगस्ट १९९० ते ऑक्टोबर १९९१ या काळात मध्यान्ह भोजन योजना शिक्षण कार्यक्रम अन्नाकरीता मध्ये परिवर्तीत करण्यात आली. ज्यामध्ये ७०% हजर विद्यार्थ्यांना १० कि.ग्रॅ. अन्नधान्य मोफत देण्यात आले. केरळमध्ये १९८४ मध्ये MDM ही योजना राबविण्यास सुरुवात केली. २२२ गावांमध्ये पुर्व माध्यमिक शाळांमध्ये ही योजना राबविण्यात आली. १९८५ या वर्षी या योजनेचा विस्तार करण्यात आला. इयत्ता १ ते ५ वी पर्यंतच्या सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत भोजन पुरविण्याची व्यवस्था करण्यात आली. मध्यप्रदेश, ओरिसा या राज्यांमध्ये सुद्धा १९९०-९१ पासून या योजनेला प्रारंभ झाला. मध्यप्रदेश आणि राजस्थान सरकारने आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या सहाय्याने हा कार्यक्रम राबविला.

केंद्रशासनाने १९५८-५९ मध्ये FAO, WHO, UNICEF यांच्या सहकार्याने पोषण कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली. चर्च वर्ल्ड सर्विस (church world Service) को-ऑपरेटिव्ह ऑफ अमेरिकन रिलीफ एव्हरीव्हेअर (Co-operative of American Relief Everywhere) UNICEF इत्यादींच्या सहकार्याने ही योजना काही प्रमाणात कार्यान्वित करण्यात आली. १५ ऑगस्ट १९९५ मध्ये पोषण विषयक राष्ट्रीय कार्यक्रम (प्राथमिक शिक्षणाकरीता) (NP-NSPE) सुरु करण्यात आली. ही योजना २४०८ खंडांमध्ये राबविण्यात आली. १९९७ - ९८ मध्ये संपुर्ण भारतभर ही योजना राबविण्यात सुरुवात झाली. या योजनेतर्गत शिजविलेले मध्यान्ह भोजन ३०० कॅलरीज आणि १२ ग्रॅम प्रोटीनयुक्त अन्न इयत्ता १ ते ५ पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना पुरविण्याचे ठरविण्यात आले. याच योजनेला मध्यान्ह भोजन योजना (MDM) असे संबोधण्यात येवू लागले.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये १९९६-९७ मध्ये २७ जिल्ह्यातील २०० शाळांमध्ये ही योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. १९९७-९८ मध्ये २९ जिल्ह्यातील ३०० शाळांमध्ये ही योजना राबविण्यात आली. १९९९-२००० मध्ये मुंबईचा भाग योजनेत समाविष्ट करण्यात आला. शालेय शिक्षण विभागाच्या वतीने मध्यान्ह भोजन योजना (MDM) जानेवारी २००३ पासून कार्यान्वित करण्यात आली. ही योजना इयत्ता १ ते ५ वी पर्यंतच्या शासकीय, शासकीय अनुदान प्राप्त खाजगी शाळा, वस्तीशाळा, महात्मा फुले शिक्षण गॅरंटी योजना केंद्र इत्यादी ठिकाणी राबविण्यात येत आहे. शालेय शिक्षण विभागाच्या सुचनेनुसार खिचडी, दाळभात, इडली सांभार, खीर, टॉमेटो भात, पालेभाजी-भात इत्यादी. भोजन पुरविण्यात येत आहे. शाळेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यांना ८० टक्के उपस्थितीनुसार दरमहा ३ किलो याप्रमाणे शैक्षणिक वर्षातील १० महिन्यासाठी तांदळाच्या पिशव्यांचे वाटप केले जात होते परंतु २००१ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाकडून शाळेतील विद्यार्थ्यांना दुपारचे भोजन देण्याचे आदेश शासनास देण्यात आले. त्यामुळे तांदूळ शिजवून देण्यात आले. २००२ पासून राज्यातील आदिवासी भागात तर २००३ पासून राज्यातील उर्वरित अनुदानित शाळांमध्ये तांदूळ देण्यास सुरुवात

झाली. यात सर्व शाळांमधील प्रतिविद्यार्थ्यांना प्रतिदिन १०० ग्रॅम तांदळाबरोबर इतर पुरक पदार्थ मिसळून दुपारचा पोषण आहार देणे सुरु केले.

२००७-२००८ मध्ये शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या काही जिल्ह्यातील काही गटामध्येही योजनेचा विस्तार झाला. यात राज्याच्या १० जिल्ह्यांच्या ४३ तालुक्यातील ३६६ वी ते ८वी च्या विद्यार्थ्यांकरिता त्यानुसार ही योजना राज्यामध्ये दि. १ जानेवारी पासून सुरु झाली. ही योजना संपुर्ण राज्यामध्ये १ सप्टेंबर २००८पासून झाली.

सदर योजनेत ३६६ वी ते ८वी च्या प्रतिविद्यार्थ्यांना प्रतिदिन १५० ग्रॅम तांदळाबरोबर इतर पुरक पदार्थ मिळून दुपारचा आहार देण्याचे ठरले. या आहारातून ७०० कॅलरीज व १२ ग्रॅम प्रोटीन्स मिळाले पाहिजेत असे आदेश शासन निर्णयानुसार देण्यात आले आहेत. अन्न शिजवून देण्यासाठी केंद्रशासन आणि राज्यशासन यांच्याकडून खाली दर्शविल्याप्रमाणे प्रतिविद्यार्थ्यां अनुदान देण्यात येत आहे.

	केंद्रशासनाकडून	राज्याकडून	
१ ली ते ५ वी	१.५८	०.५०	= २.०८
६ वी ते ८ वी	२.१०	०.५०	= २.६०

योजनेची उद्दिष्टे :

- प्राथमिक शाळांमधील पटनोंदणी वाढावी.
- प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची दैनंदिन उपस्थिती वाढावी.
- मुलांनी शाळेत पुर्णवेळ उपस्थित राहावे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये सर्वधर्म समभाव विकसित व्हावा.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक पध्दतीवर आधारित आहे. द्वितीय समंक हे प्रकाशित-अप्रकाशित अहवाल, विविध संदर्भ ग्रंथ इत्यादींचा अभ्यास करून माहिती संकलित केली. प्राथमिक संकलनासाठी जळगाव जिल्ह्यातील पारोळा, भडगाव, चाळीसगाव, पाचोरा तालुक्याची अध्ययनासाठी निवड केली. प्रत्यक्ष सर्वेक्षणाच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात आले. या तालुक्यामधील प्रत्येकी ५ गावांची दैव नमुना पध्दतीने निवड करण्यात आली. प्रत्येक गावातील पाच शाळांची निवड करण्यात आली.

निष्कर्ष :

जळगाव जिल्ह्यातील सर्वेक्षित पंचायत समितीमध्ये गावांच्या मुलभूत सांख्यिकीचे अध्ययन केल्यास असे निदर्शनास येते की, पारोळा पंचायत समितीतील सर्वेक्षित पाच गावांमध्ये एकूण लोकसंख्या ११७४२ एवढी असून त्यामध्ये एकूण पुरुषांची संख्या ६१७७ तर एकूण महिलांची संख्या ५५६५ इतकी आहे. या गावांमध्ये अनुसूचित जातीची एकूण लोकसंख्या ७१४ असून अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या १८२२ इतकी आहे. भडगाव पंचायत समितीतील सर्वेक्षित पाच गावातील एकूण लोकसंख्या १४८३४ इतकी असून त्यामध्ये एकूण पुरुष ७७५६ तर एकूण ७०७८ आहे. या गावांमध्ये एकूण अनुसूचित जातीची लोकसंख्या १५२१ एवढी असून अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या २३९२ एवढी आहे. चाळीसगाव पंचायत समितीतील सर्वेक्षित पाच गावातील एकूण लोकसंख्या १७०४० एवढी असून त्यामध्ये पुरुषांची लोकसंख्या ८९२८ तर महिलांची संख्या ८११२ आहे. या गावांमध्ये अनुसूचित जातीची एकूण लोकसंख्या १२६३ असून अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या १६४७ आहे. पाचोरा पंचायत समितीतील सर्वेक्षित पाच गावातील एकूण लोकसंख्या २०५४२ असून त्यामध्ये पुरुषांची संख्या १०६७७ तर महिलांची संख्या ९८६५ आहे. या गावांमध्ये अनुसूचित जातीची एकूण लोकसंख्या ११४२ असून अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या २७६२ आहे. सर्वेक्षित २० गावांची एकूण लोकसंख्या ६४१५८ असून त्यामध्ये पुरुषांची ३३५२८ तर महिलांची संख्या ३०६२० आहे. या गावांमध्ये अनुसूचित जातीची लोकसंख्या ४६४० असून अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ८६२३ आहे.

सर्वेक्षित पारोळा पंचायत समितीतील पाच गावातील एकूण शासकीय प्राथमिक शाळांची संख्या ८ असून ४ शासकीय माध्यमिक शाळा आहेत. या गावांमध्ये १ खाजगी माध्यमिक शाळा तर ४ शासकीय उच्च माध्यमिक शाळा आहे. भडगाव पंचायत समितीतील सर्वेक्षित पाच गावांमध्ये ९ शासकीय प्राथमिक शाळा आहे. तर ६ शासकीय माध्यमिक शाळा आहेत. चाळीसगाव पंचायत समितीतील सर्वेक्षित गावात एकूण ८ शासकीय प्राथमिक शाळा तर ५ शासकीय माध्यमिक शाळा आहे. या गावांमध्ये एकही